

MONOGRAFIES I RECERQUES

Soldats perpetuats en l'oblit

Queralt Solé i Barjau

UNIVERSITAT DE BARCELONA

ABSTRACT

L'article es pregunta i respon quin fou el tracte envers els soldats morts al camp de batalla durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939); el sistema d'inhumació que reberen en funció de l'exèrcit al qual pertanyien tant durant la guerra com després, i constata com les fosses comunes de soldats són arreu, tant a l'Estat com a Catalunya.

Paraules clau: Guerra Civil espanyola, , mort, fossa comuna, història militar.

ABSTRACT

The article asks and is responsible which was the treatment towards the dead soldiers in the battlefield during the civil war (1936-1939); the system of burial that they received depending on the army to the that they belonged during the war as well as after this, and ascertains how the common graves of soldiers are a farming implement, in the Spanish State as well as in Catalonia.

Key words: Spanish civil war, death, common graves, military history.

La valoració de la mort ha anat canviant al llarg de la història¹ i, en un àmbit més personal, la seva percepció va canviant al llarg de la vida. La major part del temps es veu com quelcom llunyà, tot i que inevitable. Però és un fet que, malgrat ser més que transcendent, no s'acostuma a viure de manera quotidiana, si no és que la professió hi obligui, i, encara així, sembla que a la quotidianitat de la mort inclús ens hi podem arribar a acostumar. La dama blanca només la tenim present quan un ésser estimat es mor o bé quan ens aproximem a la nostra pròpia fi.

Ara bé, malgrat que la mort és igual per a tothom, les circumstàncies poden arribar a ser molt diverses, així com l'enterrament posterior. I, encara que, com dèiem, la mort normalment no la tenim gens present, hi ha circumstàncies en què es pot convertir en omnipresent.

Una d'aquestes circumstàncies, de les moltes que es podrien esmentar, és la guerra.² I parlar de mort a la guerra és parlar de cadàvers, i de com

¹ La bibliografia existent a l'entorn de la visió i els ritus de la mort és molta i diversa, però, entre totes les obres, val la pena destacar Philippe ARIÉS, *Historia de la muerte en occidente*, Barcelona, Quaderns Crema, 2000; i, del mateix autor, *El hombre ante la muerte*, Madrid, Taurus, 1987. Historiador francès, una de les seves línies d'investigació és com la societat, al llarg del temps, ha anat afrontant la mort. Exposa el canvi que es produeix sobretot a partir del segle XVIII, quan la mort passa de ser quelcom acceptat i inevitable a ser quelcom rebutjable, intolerable, encara que inevitable. Aquest fet va fer variar els ritus funeraris, els costums, les tombes, les formes d'inhumació, la redacció de testaments... Vegeu també Edgar MORIN, *L'homme et la mort dans l'histoire*, Paris, Seuil, 1970; Pascal HINTERMEYER, *Politiques de la mort*, Paris, Payot, 1981; Michel VOVELLE, *La Mort et Occident, de 1300 à nos jours*, Paris, Gallimard, 1983; Manuel FERNANDEZ DEL RIESGO, *Antropología de la muerte*, Madrid, Síntesis, 2007.

² La guerra com a subjecte propi i la mort dels soldats han estat poc tractats i analitzats a Catalunya i a l'Estat espanyol, a diferència de la historiografia europea i nord-americana, que tenen una àmplia obra sobre el tema que arriba a analitzar fins a les guerres més properes. Entre aquestes obres, cal esmentar André CORVISIER, *Les Homes, la Guerre et la Mort*, París, Economica, 1985, i *La Guerre. Essais historiques*, París, PUF, 1995; George L. MOSSE, *Le guerre mondiali dalla tragedia al mito dei caduti*, Roma-Bari, Laterza, 1990; John KEEGAN, *El rostro de la batalla*, Servicio de Publicaciones del Ejército de Tierra, 1990, i, del mateix autor, *Histoire de la guerre, du néolithique à la guerre du Golfe*, Paris, Dagorno, 1996; Gabriele RANZATO (ed.), *Guerre fratricide. Le guerre civili in età contemporanea*, Torino, Bollati Boringheri, 1994; Barbara EHRENREICH, *Ritos de sangre*, Madrid, Espasa, 2000; Claude NIÈRES, *Faire la guerre. La guerre dans le monde, de la préhistoire à nos jours*, Toulouse, Privat, 2001. A l'Estat recentment comencen a aparèixer llibres que se centren en els soldats morts durant la

s'afrenta la inhumació d'aquests cadàvers; soldats que moltes vegades queden estesos al camp de batalla, si més no en la majoria de guerres fins que arriba el segle XX. Com s'enterraren els soldats d'ambdós bàndols enfrontats durant la Guerra Civil espanyola? I on són ara aquells que foren un dia soldats? I, sobretot, per què han restat en l'oblit?

L'any 2000 es va iniciar a l'Estat espanyol³ l'obertura de fosses comunes de la Guerra Civil (1936-1939). No eren les primeres que s'exhumaven: al final dels anys setanta, a molts indrets de l'Estat, s'havien dut a terme desenterraments mig espontanis per part de veïns i familiars que sabien on reposaven restes de morts durant el conflicte, que actuaven sense la prohibició de les autoritats però també sense cap autorització expressa.⁴ Aquesta extracció de restes, recuperades de forma rudimentària i només amb la voluntat de traslladar els ossos al cementiri corresponent, es va allargar fins l'any 1981: l'intent de cop d'estat va frenar els trasllats de restes i de tantes altres coses.

Però tant les fosses obertes al final dels anys setanta com les que s'estan obrint actualment arreu de l'Estat són fosses de civils. Aleshores i ara la finalitat principal és traslladar els ossos al cementiri per enterrar-los en lloc sagrat i, a diferència dels anys setanta, ara s'investiga la mort d'aquella persona a partir d'anàlisis antropològiques i forenses. Es vol la "digna sepultura", és a dir, atorgar el lloc que els correspon a les restes d'un ésser estimat i, per a la nostra cultura, el seu lloc és el cementiri. Així com ho és el fet de poder celebrar una cerimònia de comiat, un enterrament, quelcom que permeti evocar el dol, acomiadar-se d'aquelles restes òssies, acció que permet alhora acomiadar-se millor de la persona traspassada.⁵

Guerra Civil, en les seves formes d'inhumació i, en definitiva, en el tracte que se'ls va atorgar, com el de Dimas VAQUERO, *Creer, obedecer, combatir... y morir*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2006, tot i que se centra en el tracte que van rebre els soldats italians que van morir a la Península; i el llibre de Giovanni DE LUNA, *El cadáver del enemigo*, Madrid, 451 Editores, 2007, en què dedica unes pàgines a l'anàlisi de la violència envers els cadàvers per part d'ambdós bàndols enfrontats a la Guerra Civil, tot i que de forma molt superficial.

³ Vegeu E. SILVA i S. MACÍAS, *Las fosas de Franco*, Madrid, Temas de Hoy, 2003. I també: <<http://www.memoriahistorica.org>>.

⁴ Vegeu diversos números de la revista *Interviú*, entre el núm. 66 de l'any 1977 i el 190 de l'any 1980.

⁵ Tot i que la bibliografia sobre el dol i la seva utilitat és molt extensa, a l'entorn de la

Com dèiem, actualment s'estan produint arreu de l'Estat obertures de fosses de civils morts, gairebé tots víctimes de les tropes franquistes, la Guàrdia Civil o Falange, i s'estan fent les cerimònies que ara fa setanta anys no foren permeses.⁶ Com tampoc no fou permès actuar envers els soldats republicans morts, la majoria considerats desapareguts per les seves famílies, atès que mai han pogut saber on foren enterrats. En aquest sentit, no sorprèn la centralitat que les víctimes civils han adquirit en el procés exposat d'exhumacions: víctimes alienes en molts casos al conflicte, assassinades i enterrades de forma clandestina amb la voluntat d'amagar els cossos però també de fer caure en l'oblit aquestes persones. No sorprèn, com dèiem, aquesta centralitat més que lògica; el que sorprèn és l'oblit actual envers els soldats. Que potser no foren víctimes, moltes vegades també innocents en tant que forçades, d'aquella guerra? Que potser no són inhumats també fora dels cementiris?

mort dignificada i de l'evocació del dol, vegeu Edith GOLDBETER-MERINFELD, *El duelo imposible: las familias y la presencia de los ausentes*, Barcelona, Herder, 2003; també, Santiago ROJAS POSADA, *El manejo del duelo*, Barcelona, Granica, 2005. També, sobre aquest aspecte, Piliphe Ariès concreta que la mentalitat pel que fa a la tomba va canviar i, de ser general, es va passar a tenir necessitat d'una individualitat: "Y para poder visitarlos, debían estar en un lugar que les fuera propio, lo que no era el caso en la práctica funeraria tradicional, de acuerdo con la cuán estaban en la iglesia. La gente había sido enterrada en otro tiempo ante la imagen de Nuestra Señora o bien en la capilla del Santo Sacramento. Ahora quería ir al lugar exacto en el que el cuerpo había sido depositado, y que dicho lugar perteneciera completamente al difunto y su familia. Fue entonces cuando la concesión de la sepultura se convirtió en una cierta forma de propiedad, sustraída al comercio pero asegurada a perpetuidad. Se trata de una innovación muy grande. Ahora se va a visitar la tumba de un ser querido como se va a la casa de un familiar o a la casa propia, llena de recuerdos. Desde finales del siglo XVIII, pero aún a lo largo de los siglos XIX y XX franceses, anticlericales y agnósticos, los no creyentes serán los visitantes más asiduos de las tumbas de sus familiares." A *Historia de la muerte en occidente*, op. cit., pàg. 75.

⁶ Són molts els testimonis que expliquen el que les famílies van haver de patir a causa de les actuacions administratives envers els seus morts, sobretot si havien estat assassinats i enterrats en fosses fora del cementiris. A Catalunya destaquen les explicacions de Manuel Gimeno sobre les fosses del Pallars, al llibre *Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-1939)*, i les de Josep Maria Solé i Sabaté i Joan Villarroya sobre moltes morts arbitràries ocorregudes en el transcurs de l'ocupació militar del Principat, *L'ocupació militar de Catalunya (1938-1939)*. Ambdós llibres destaquen les inscripcions de les víctimes fetes al Registre Civil, en què es maquillava la causa de la mort amb subterfugis, i el fet que la mateixa inscripció es va fer molts anys després dels fets.

Les fosses comunes de soldats són arreu, tant a l'Estat com a Catalunya, i destaquen les que es van obrir prop dels enfrontaments i les grans batalles, però també les d'hospitals militars.⁷ Els soldats, morts en un nombre del qual encara hom no s'atreveix a donar una xifra tancada,⁸ en canvi, no són reclamats per ningú més enllà de les pròpies famílies, que actualment estan realitzant les recerques que no pogueren efectuar després de la guerra. Les desenes d'associacions que existeixen a l'entorn del moviment de recuperació de la memòria històrica⁹ a Espanya centren les seves activitats en la investigació per poder il·luminar el destí final de civils que van patir represàlies, i les exhumacions es duen a terme gairebé totes per recuperar les restes d'aquestes persones. Només a Catalunya s'estan efectuant recerques per intentar esbrinar on moriren els centenars, milers, de soldats que caigueren sota les armes de l'enemic, tant d'un bàndol com de l'altre.

Ara bé, aquest desconeixement sobre l'indret d'enterrament dels soldats republicans, i el desconeixement consegüent de les seves famílies, no va tenir lloc ni molt menys en la mateixa proporció en el cas dels soldats franquistes. Les seves famílies, majoritàriament, van saber les circumstàncies de la mort del soldat i l'indret on havia estat inhumat. L'exèrcit franquista no va trigar a establir un sistema d'inhumació dels seus cadàvers i de recopilació de les dades d'aquests. L'existència d'un protocol va permetre que les famílies dels soldats rebels rebessin la informació que mereixien.

⁷ Queralt Solé i Barjau, «Rastres de mort, les fosses comunes de la guerra civil», a *Afers*, núm. 56, 2007.

⁸ La xifra de combatents catalans morts es mou entre 38.500 i 41.000 persones, segons Giovanni Cattini, «Els combatents morts a la guerra civil», a J. M. Solé i Sabaté i J. Villarroya i Font, *La guerra civil a Catalunya (1936-1939). Volum IV: Derrota, ocupació militar i exili*, Barcelona, Edicions 62, 2005, pàg. 180. L'autor hi fa una recopilació de les dades conegudes fins al moment, treballades pel Centre d'Història Contemporània de Catalunya.

⁹ Els llibres que han sortit darrerament sobre la memòria històrica són diversos; també s'han publicat molts articles en revistes científiques a l'entorn de les humanitats i la història, i el debat encara és viu entre diversos historiadors a la revista electrònica *Hispania Nova* (<http://hispanianova.rediris.es>), concretament al número corresponent a l'any 2007. Vegeu també sobre la memòria històrica, encara que sense aprofundir, Peter Burke, *Què és la història cultural?*, Barcelona, Paidós, 2006, i l'aproximació que en fa Enzo Traverso en l'obra recentment publicada en català *Els usos del passat. Història, memòria i política*, PUUV, València, 2006, en què fa un bon resum del que és, a parer seu, la memòria històrica sobretot als països europeus, així com l'ús que se n'ha fet i la seva evolució.

El 22 de gener de 1937, quan ja s'havia pogut comprovar que la guerra podia allargar-se en el temps i que les baixes eren nombroses, des del mateix quarter de Franco es va emetre l'ordre d'inhumació dels soldats morts:

“Con objeto de que los enterramientos de personal fallecido en acción de guerra o accidente se practique siguiendo las mismas normas en todos los frentes, que faciliten la debida identificación, acrediten el respeto que es debido a los caídos en la lucha y permitan la adopción de medidas higiénicas necesarias, deberán tenerse en cuenta las prescripciones siguientes:

Los enterramientos de los fallecidos en acción de guerra se efectuaran al ser posible, después de las veinticuatro [sic] horas y antes de las cuarenta y ocho siguientes a la ocurrencia de la muerte una vez tomadas por el personal facultativo todas las precauciones para asegurarse que la muerte real se ha producido.- El enterramiento tendrá lugar en el cementerio próximo de la ocurrencia, si este no estuviera muy alejado del campo de batalla o lugar del accidente.- En caso de que por su alejamiento o numero de fallecidos se hiciera difícil de transportar a dicho lugar, la inhumación se hará habilitando en terrenos flojos y con algún declive, para cada cien cadáveres una parcela de 15 x 24 metros, dividida en cien fosas numeradas correlativamente de izquierda a derecha y de arriba abajo, conservando un croquis para señalar las fichas y archivarlos. En estas fosas que serán individuales y en las que quedará el cadáver cubierto por lo menos por una capa de 0'5 metros de tierra apisonada se colocará, una vez practicado el enterramiento, en cada cabecera, una Cruz de madera, con el brazo vertical clavado a 0'5 mtros. de tierra apisonada y sobresaliendo 03 en el cual se marcará, con pintura negra, el número de la fosa y en el horizontal, en la cara anterior, el nombre y apellidos y en la parte posterior, el empleo, cuerpo o calidad del causante.- El cadáver se enterrará con la parte superior de la medalla de identidad reglamentaria y si careciera de dicha medalla, se colocará entre las piernas, una botella taponada y dentro de la cual irá la filiación suscinta [sic] del inhumado.- La documentación de los cementerios de guerra la llevará el Capellán.- Así mismo para enterramiento de indígenas, se habilitarán parcelas con separación a las anteriores y alejadas de ellas, con las mismas características y dimensiones pero con la orientación usual en rito musulmán superponiendo en la superficie las piedras legendarias sin más

señal exterior.- Ambos cementerios estarán limitados por ligera cerca de piedra o valla o alambrada que limite su contorno."¹⁰

La voluntat, doncs, dels caps militars, era el que culturalment entenien —i entenem— com a digna inhumació dels soldats morts: si podia ser, dins el cementiri i individualitzant-ne el cos, i, si no, creant veritables cementiris militars, envoltats de murs de pedra, en fosses de cent soldats en què cada inhumació s'havia de marcar amb una creu —o amb una pedra en el cas dels soldats musulmans—, amb les dades del finat i unes fitxes que en permetessin la identificació posterior, i també la identificació mateixa del cadàver,¹¹ que s'havia de fer amb la medalla d'identitat reglamentària¹² o bé amb una ampolla de vidre al peu que identifiqués el soldat mort.

Ara bé, aquesta ordre anava més enllà i també especificava com havia de ser la inhumació dels soldats morts en hospitals militars, tant els de campanya com els establerts i habilitats a la reraguarda:

“Los directores de Hospitales de Sangre pondrán especial cuidado con sus fallecidos para que al enterrarlos puedan ser siempre identificados siguiendo las normas señaladas. No se emplearán sustancias antisépticas sino en casos excepcionales y tampoco se practicará la cremación de

¹⁰ Arxiu General Militar d'Àvila, L8 R122 C100.

¹¹ Vegeu Luc CAPDEVILA i Daniele VOLDMAN, «Du número matricule au code génétique: la manipulation du corps des tués de la guerre en quête d'identité», a *RICR*, vol. 4, desembre de 2002.

¹² Malgrat aquesta indicació a l'exèrcit rebel, la placa identificativa no es va generalitzar, tal com explica Francisco Trigueros Peñalver, tinent coronel metge, que exposa com li foren entregades 1.000 plaques d'identitat que havia de repartir entre els soldats que eren sota les seves ordres, pertanyents a un tàbor de regulars: *“En principio resultaba de indudable utilidad, debido a que los nombres árabes se prestan a confusión porque se repiten con mucha frecuencia y porque muchas veces ellos mismos cambian de nombre. En estas condiciones procedí a confeccionar una lista en la que asignaba a cada soldado un número de la placa, y naturalmente, la entrega al interesado con indicaciones sobre la forma de llevarla y algunas nociones sobre su importancia”*. Però malgrat que les va repartir, els soldats se les intercanviaven; no els agradava portar-les perquè, segons Trigueros, hi veien un caràcter religiós, i, quan es canviava de destinació algun soldat, aquest havia d'entregar la placa d'identificació i el tinent coronel havia de reassignar-la: *“Aseguro como conclusión a mis experiencias que éstas no fueron muy afortunadas”*. Vegeu «La placa militar de Identidad», a *Ejército, revista ilustrada de las armas y servicios*, núm. 237, octubre de 1959, pàg. 29-34.

*cadáveres prohibiéndose en absoluto arrojarlos en rios o aguadas y, si en ellas se encontrasen, serán prontamente extraídos.- El traslado de cadáveres se hará a lugares próximos en camillas o parihuelas y, para mayores distancias se emplearán carros o camiones que solo se utilicen para el traslado de material grosero o las bacas de los autobuses y ambulancias que los tengan. Para el traslado e inhumación de los distinguidos se darán instrucciones especiales.”*¹³

Però l'ordre també tenia en compte els soldats republicans morts, els quals, igual que els propis, també devien ser nombrosos després de gairebé sis mesos de guerra, i forçosament els havien d'haver trobat al camp de batalla; uns soldats respecte als quals també calia indicar com actuar: “*Los cadáveres del enemigo se enterraran en fosa común en los lugares próximos a donde se encuentren; si en registro que debe hacerse para utilizarlo a los fines de información, se viniera en conocimiento de su personalidad, deben tomarse las medidas que se han dicho para poderse en su día, proceder a su identificación*”.¹⁴

Tanmateix, malgrat aquesta ordre, malgrat que també s'hi establís que en cada unitat “[...] se designará el número de individuos suficientes para que se realicen rápidamente las operaciones señaladas”, els coneixements actuals que es tenen de les inhumacions de soldats fetes d'ambdós bàndols ens demostren que aquestes indicacions foren seguides de forma desigual. I les indicacions sobre els cadàvers del bàndol enemic foren obviades per part de les tropes franquistes.

Actualment no tenim constància que l'exèrcit republicà donés cap directriu similar a l'emesa per l'exèrcit franquista quant a la inhumació dels propis soldats o dels soldats enemics. Ni els diaris ni els records dels qui van participar en les batalles i en l'enterrament de soldats sembla que remetin a cap tipus d'ordre i, sorprenentment, sembla que inclús existia certa mofa pel que fa a la mort dels companys caiguts i, sobretot, cap als que els havien d'enterrar, tal com explica Baldomer Gràcia, que fou camiller: “*Agafem les lliteres, els pics i les pales i anem cap al punt de Socors i Classificació; en veure'ns arribar els altres diuen: 'Ja ve la Brigada de Juan Simón'* [és el

¹³ Arxiu General Militar d'Àvila, L8 R122 C100.

¹⁴ *Ibidem*.

nom que donen als qui toca fer d'enterramorts]".¹⁵ I no només es feia mofa de l'ocasional enterramorts, sinó que en general es constata que no hi va haver gaire cura ni preocupació per anar apuntant els soldats que anaven morint i per anar prenent nota d'on morien. Malgrat que s'ha de tenir en compte que bona part de la seva documentació es va perdre durant la retirada o ja a l'estranger, no deixa de ser sorprenent el recull d'experiències d'un altre portalliteres, Magí Parera de Subirats (Alt Penedès), en què testimonia que, desobeint les ordres dels superiors de no identificar els morts, va anar anotant el destí de molts soldats republicans morts a la batalla de l'Ebre.¹⁶

No obstant això, d'alguna manera s'havia d'actuar amb els soldats morts, i tot indica que ho van anar fent segons les circumstàncies, com també reflecteixen els records de Pere Tarrés quan explica com va enterrar els seus dos amics en dues fosses individuals pels voltants del cap del pont de Seròs (Segrià), una visió del tot respectuosa i afligida que contrasta amb la que dona Baldomer Gràcia: "9-novembre 1938 [...] És un reducte inexpugnable. Tothom s'estavella en arribar a l'estesa de filferros espinosos i n'hi ha quatre pals de profunditat, amb una dotzena de fils punxeguts, entortolligats, molt difícil de travessar. Fou un fracàs, un terrible fracàs. Vaig assistir 126 ferits, molts d'ells greus. I el nombre de morts crec que arriba a uns 33, molts d'ells enganxats a les mateixes filferrades.

És de les vegades que m'he impressionat més vivament. Han caigut el capità Ortiz i el sanitari Aragonès, per cert un bon noi, i el comissari Suriñà entre d'altres. La mort d'aquests amics em causa una profunda pena. Els dos primers me'ls dugueren bo i morts fins al lloc de socors. Feia ben poques hores que havia conversat amb ells, plens de vida i de salut. Ara, els tenia davant meu sobre una llitera, xops de sang. Pobre Aragonès!

Els hem enterrat en un camp, en un esglaó de la barrancada. El capità i el sanitari i un soldat de la quinta del 24. Els tenia tots tres allí, estesos. La lluna els il·luminava el rostre amb la seva pàl·lida claror, que els feia més pàl·lids i blancs encara. Els he fet una fossa per a cada un, ben fonda. Cap als volts de les dotze de la nit, els hem enterrat. D'un a un els hem col·locat a

¹⁵ Baldomer GRÀCIA I CARDÚS, *La guerra que he viscut. Diari d'un portalliteres 1937-1939*, Barcelona, Pòrtic, 1982, pàg. 38.

¹⁶ Vegeu Magí PARERA I PARERA, *Del solc a la trinxera. Diari de guerra (1938-1939)*, Ajuntament de Subirats i Edicions Andana, 2007.

la fossa, ben dignament. La lluna els ha donat la darrera besada. Era nit de lluna plena. I seguidament els han tirat la terra a sobre, a palades. Que impressionant! Que gran se m'ha manifestat la misèria de l'home! Aquell rostre pàl·lid del company Aragonès, de cabells arrissats, que la seva mare hauria amanyagat tantes vegades, fou cobert de palades de terra, brutalment, despietadament. La lluna s'ho mirava. Prompte foren coberts. Ho dissimulàrem amb herbes. Les herbes aviat creixeran i per la primavera hi esclataran les flors.”¹⁷

A Catalunya, però, les tropes republicanes, excepte en el cas dels soldats morts en els hospitals de campanya habilitats o de reraguarda, generalment no van poder inhumar els seus soldats ja que, excepte en comptades batalles, o bé van mantenir les posicions o bé van haver d'anar retrocedint tot deixant els seus morts: els soldats caiguts al camp de batalla van quedar estesos, inerts en territori de ningú o bé en territori enemic. L'àrdua tasca de sepultar-los requeia, com s'ha vist, en els mateixos companys, però moltes altres vegades, sobretot en el transcurs de l'ocupació militar del Principat, en els soldats franquistes. Les tropes nacionals van seguir l'ordre d'inhumació de l'enemic emesa el gener de 1937? La gran majoria de les vegades, no. El cadàver del soldat enemic va ser tractat com a tal, com a contrari, i sense cap mena de respecte, honor ni contemplació. És més, es va cercar el seu oblit en el temps.

A Catalunya, l'àmbit territorial estudiat, els soldats rebels morts foren traslladats, quan va ser possible, al cementiri i, si no, es crearen grans fossars al costat o en llocs propers als recintes funeraris que es convertiren en veritables cementiris militars. És el que succeí, per exemple, als voltants de la batalla de l'Ebre, en què primer al cementiri i posteriorment a tocar d'aquest s'obriren grans fossars de soldats que, a diferència dels republicans, van poder ser traslladats a la reraguarda de la línia de front per ser inhumats. Són les fosses que van existir a Gandesa, Bot, Batea o Horta de Sant Joan, de les quals van sortir llistes de noms dels soldats morts, conservades a l'ajuntament o al registre del cementiri, i que l'any 1959 foren essencials per poder identificar les restes que es traslladaren al Valle

¹⁷ Pere TARRÉS, *El meu diari de guerra*, Barcelona, PAM, 2004, pàg. 196-197.

de los Caídos.¹⁸ La mateixa situació es va repetir a Balaguer, Tremp i Sort, a la reraguarda del front del Segre i la Noguera Pallaresa, o a Cubells ja en el transcurs de l'ocupació de Catalunya.¹⁹ En el cas dels soldats franquistes, a més, es van seguir sempre les indicacions de l'ordre de gener de 1937 i, malgrat que gairebé mai no portaven una placa identificativa, sempre s'inhumaren amb una ampolla de vidre als peus que identificava el cadàver. Si la llista no es feia i el control que havia de portar el capellà de la unitat no es complia, i si la informació dels inhumats no es conservava a l'ajuntament, la identitat dels soldats sempre es podria saber amb la documentació conservada a l'interior de les ampolles de vidre.

Ara bé, les tropes franquistes no van mostrar cap mena d'interès a respectar el cos de l'enemic mort. Un enemic que havia d'haver estat part d'ells mateixos, en el sentit que els soldats amb qui lluitaven parlaven el mateix idioma, tenien els mateixos costums, compartien un pòsit cultural comú. A Catalunya, i cal recalcar que ens centrem en l'actuació envers el cos de l'enemic al Principat, els adversaris morts no van merèixer cap tipus de consideració malgrat que es tractava d'una guerra civil i, per tant, podien tenir al davant i podien estar disparant i matant cosins, germans, amics. Tot amb tot, també cal dir que quan arriben les tropes al nostre país aquest no és percebut com a part de l'Espanya que es pretén, sinó que pensen que cal reeducar el territori per tal que aquest retorni a la pàtria inicial, l'espanyola, i per aquest motiu l'exèrcit franquista s'autoanomenarà "*de Ocupación*", i començarà des del primer moment que trepitja el Principat a practicar una política adreçada a reconduir el mal camí que Catalunya havia pres.

El que posteriorment es consolidarà com una repressió forassenyada a tots els nivells es pot percebre ja en el tracte que els soldats que avançaven pel país van donar als republicans que queien sota el foc de les seves armes. Mai no foren enterrats dignament; mai no foren traslladats als cementiris per tal de poder ser inhumats dins el recinte sagrat; mai no s'apuntà el nom enlloc, cap llista, cap dada; mai no es col·locaren ampolles de vidre als seus peus. El cos del soldat republicà fou denigrat i empès cap a l'oblit, s'havia d'eliminar del record la seva lluita.²⁰

¹⁸ Arxiu General de l'Administració (AGA), Fondo Interior, Lligall 44/12118.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Tal com afirma Giovanni de Luna: "*Para que los compatriotas se maten entre sí*

Després del pas de les tropes franquistes per una població on els republicans havien mostrat certa resistència i, per tant, havien patit baixes (circumstància que es va repetir a molts pobles de Catalunya, fins a tocar de la frontera amb França), els cadàvers dels soldats franquistes eren recollits pels seus propis companys i traslladats al cementiri, on normalment s'obria una rasa i es col·locaven, un al costat de l'altre, amb l'ampolla de vidre identificativa als peus. Els soldats republicans, en canvi, restaven al mateix lloc on la vida els havia estat segada fins que veïns de la població més propera s'hi acostaven i els recollien amb carros per traslladar-los al cementiri i enterrar-los en una fossa, o bé s'obrien fosses a prop de l'indret de la batalla i s'hi enterraven. Cap ampolla, cap dada recollida, cap mena d'informació sobre aquells homes morts: qui eren i d'on eren i, sobretot, on estaven enterrats. Més enllà de la pròpia memòria dels enterraments ocasionals, recollida en memòries o llibres d'història local bàsicament, és possible que mai no es pugui saber on reposen tants i tants soldats republicans que expiaren al Principat. Aquesta era la voluntat de les tropes franquistes i dels seus caps militars, aquesta era la finalitat, i el temps ha demostrat que van aconseguir-ho.

Centenars, milers de famílies catalanes i d'arreu de l'Estat mai no van saber què se n'havia fet del seu familiar, cridat a files o voluntari; fins l'any 1938 encara se'ls informà de la seva mort, però a partir del segon any de guerra ni això. I un cop aquesta hagué finalitzat, un cop el període bèl·lic i sanguinari hagué passat, els noms que es recordaren, els noms que es van inscriure als registres civils *a posteriori*,²¹ els noms que es van exposar als

se requiere más que una declaración de hostilidades: para que una de las partes se rinda es necesario infligirle unas pérdidas terribles, este tipo de guerra [la Guerra Civil] no puede acabar con la simple expulsión del enemigo del territorio, sino sólo con su total eliminación". Vegeu Giovanni DE LUNA, *El cadáver del enemigo*, Madrid, 451 Editores, 2007, pàg. 155. Recentment ha estat publicat el llibre de Francisco SEVILLANO, *Rojos, la representación del enemigo en la guerra civil*, Madrid, Alianza Editorial, 2007, en què mostra com es va anar gestant i motivant l'odi envers l'enemic per part de les autoritats militars rebels.

²¹ Després de la guerra moltes famílies es van trobar que necessitaven la prova de la mort del seu familiar (soldat o víctima del conflicte) per poder actuar sobre els seus béns i les situacions diverses que comporta la mort d'una persona. Però el Registre Civil demanava proves de la mort d'aquella persona, proves que a causa de les

cementiris, a les esglésies i que es ritualitzaren homenatjant-los contínuament foren els del bàndol vencedor, el franquista, sense que existís cap mena de pietat envers els derrotats. És a dir, els que havien defensat l'Espanya franquista tenien tots els drets, també el de disposar d'una sepultura digna, mentre que els qui s'hi havien enfrontat no mereixien ni ser enterrats dignament.

El tracte envers els cadàvers dels soldats republicans morts durant la Guerra Civil es pot fer extensiu a la diferència de tracte en l'enterrament —i, per tant, del dol—, que tan bé va plasmar Sòfocles a la tragèdia *Antígona* i que l'antropòleg Joan Frigolé utilitza per exemplificar la diferència de tracte cap a uns o altres morts en relació amb l'Estat franquista: *“La división del duelo condensa un conjunto de nociones opuestas fundamentales para la definición simbólica del Estado, como inclusión y exclusión, patriota y enemigo, victoria y derrota, memoria y olvido, premio y castigo, justicia e injusticia, honor y deshonor, piedad e impiedad, resignación y venganza, aceptación y reivindicación, etc.”*²²

A *Antígona*, Creont, nou rei de Tebes per la mort dels dos germans enfrontats, Etèocles i Polinices, fills d'Èdip, permet que el primer sigui enterrat amb tots els honors, mentre que el segon ha de quedar insepult:

“Ara mateix, d'acord amb aquest criteri, he adreçat als ciutadans un decret referent als fills d'Èdip: que Etèocles, que va morir tot defensant aquesta ciutat, que es va distingir sempre en la batalla, rebí sepultura i els ritus funeraris que corresponen als morts més il·lustres. Per al seu consanguini, en canvi, i em refereixo a Polinices, que en el seu retorn de

circumstàncies era impossible d'obtenir si no és que judicialment se n'acceptés la mort, i aquest fet no tenia lloc fins després que es demostrés que aquella persona portava com a mínim cinc anys desapareguda. Davant d'això, el Govern va optar per facilitar la situació i va aprovar una ordre que permetia una inscripció ràpida, però aquesta facilitat només es destinava als vencedors: *“1º. Las inscripciones de desaparición reguladas por la Orden de la Presidencia de la Junta Técnica del Estado del día 10 del mes de noviembre del año 1936 y practicadas a consecuencia de los efectos normales de toda inscripción de defunción, mientras no sean impugnadas judicialmente, siempre que se refieran a personas afectas al Glorioso Alzamiento Nacional, a cuyo fin los Jueces de Primera instancia comprobarán ese extremo en la tramitación de los oportunos expedientes”*.

²² Joan FRIGOLÉ REIXACH, *Cultura y genocidio*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2003, pàg. 31.

l'exili va voler abrasar d'un cap a l'altre la terra pàtria i els seus déus, que va voler tastar la sang del seu germà i portar a la servitud els ciutadans, he decretat que ningú no li tributi els darrers honors i que ningú no el plori, sinó que resti insepult i que el seu cos sigui pastura d'ocells i gossos i una vergonya per a qui el vegi."²³

Per al germà fidel a la ciutat i al nou rei, tots els honors; per al germà que s'hi ha enfrontat, tot el càstig possible fins i tot després de mort, i, per tant, també el càstig cap als seus familiars, com la seva germana Antígona, que han de patir la humiliació de veure com el seu cos és devorat pel pas del temps i les bèsties.

Aquesta és la filosofia que va imperar en el nou Estat franquista sorgit de la Guerra Civil respecte dels enemics vençuts: la impossibilitat que els familiars n'obtinguessin el cos, de retre un últim homenatge al soldat mort, era una forma més d'accentuació de la derrota infligida i una manera d'evitar sentiments que la visió de la mort pot transmetre: tristesa, dolor, però també odi i venjança,²⁴ i també de ressaltar els que havien estat bons i qui eren els dolents en funció del criteri del vencedor, percepció que l'obra *Antígona* també exemplifica:

“Antígona: No és esclau qui ha mort, sinó un germà.

Creont: Però que volia destruir aquesta terra. L'altre, en canvi, la defensava.

Antígona: Hades tanmateix vol lleis iguals per tothom.

Creont: Però el bo no pot tenir la mateixa sort que el dolent.

Antígona: Qui sap si allà baix aquestes distincions són tant clares?

*Creont: Ni després de mort, l'enemic no pot esdevenir amic.”*²⁵

L'accentuació de bons i dolents, d'amics i enemics, de vencedors i vençuts, però, no es va restringir als anys immediatament posteriors al final

²³ SÒFOCLES, *Antígona* (edició a cura de Joan Castellanos), Barcelona, La Magrana, 2006 (9a ed.), pàg. 56.

²⁴ “Así pues, después de la muerte, el cadáver sigue simbolizando la personalidad del difunto y sobre él se concentran toda una serie de tensiones (angustia, deseo de venganza, rencor) que en ocasiones resultan insostenibles: los ritos religiosos, con la carga evocadora de sus gestos y palabras, aplacan estas tensiones, ya que se trata de unas prácticas consolidadas a lo largo de los siglos (llantos, gritos, sermones, liturgia, música) que actúan cómo dique contra la violencia de las emociones.” Giovanni DE LUNA, *op. cit.*, pàg. 323.

²⁵ SÒFOCLES, *Antígona*, *op. cit.*, pàg. 69.

de la guerra, o als primers deu anys, o als primers vint anys. Hi ha qui diria que encara ara, setanta anys després del final de la Guerra Civil, i amb trenta anys de democràcia, la diferència entre els soldats morts (i civils) del conflicte encara és ben present. Franco no va seguir els exemples en què s'hagués pogut fixar de recuperació i enterrament dels soldats propis i dels enemics que els països europeus que s'havien enfrontat durant la Primera Guerra Mundial havien practicat, amb l'erecció de cementiris militars arreu i amb múltiples exemples de recintes mortuoris alemanys en territori francès, o d'austríacs en territori italià. Tampoc, després de la Segona Guerra Mundial, va prendre exemple de les actuacions dels americans amb els seus grans cementiris a Normandia, o dels anglesos arreu del món.²⁶ Franco havia volgut construir un únic recinte funerari, al mig de l'Estat, que el perpetués en el temps i en el qual només s'hi enterrarien els seus soldats, els que ell considerava "els bons".

La cripta construïda a Cuelgamuros, que va esdevenir el Valle de los Caídos, fou pensada i ideada perquè s'hi inhumessin els soldats franquistes morts arreu de l'Estat durant la Guerra Civil, obviant els soldats republicans que també hi van perdre la vida, malgrat que finalment s'hi van traslladar soldats d'ambdós bàndols. Per aquest fet encara ara és viu el debat a l'entorn de per a qui estava pensat el Valle de los Caídos, per a quins morts es va fer: si només per als d'un bàndol, el vencedor, o bé per a tots dos, buscant certa pau i reconciliació. Tot i que no s'ha localitzat cap referència explícita respecte a la primera opció, el primer decret emès per a la construcció de la cripta, l'1 d'abril de 1940, deixava molt clar a quins morts anava destinat el monument, tot equiparant-lo amb altres monuments específics que s'estaven construint arreu de l'Estat dedicats només al bàndol vencedor: "*La dimensión*

²⁶ Són molts els estudis existents, descriptius i analítics, respecte dels monuments funeraris de soldats arreu del món, fins i tot hi ha diverses guies i atles publicats sobre el tema. També hi ha diversos estudis sobre la significació que tenen i sobre el que representen aquests monuments funeraris, molts dels quals massius, i sobre com han estat utilitzats per enaltir el sentiment patriòtic corresponent. Pierre Nora ha estat capdavanter en la matèria amb els set volums publicats de *Les lieux de mémoire*, Paris, Galimard, 1984-1992. També destaquen Annette BECKER, *Les monuments aux morts, mémoire de la Grand Guerre*, Paris, Éditions Errance, 1988; i Jay WINTER, *Sites of Memory. Sites of Mourning. The great War in European Cultural History*, Cambridge University Press, 1995.

*de nuestra Cruzada, los heroicos sacrificios que la victoria encierra y la trascendencia que ha tenido para el futuro de España esta epopeya, no pueden quedar perpetuados por los sencillos monumentos con los que suelen conmemorarse en villas y ciudades los hechos salientes de nuestra Historia [...]”.*²⁷ També és suficientment explícit el mateix llenguatge utilitzat en tot moment sobre la construcció del Valle de los Caídos, en què sempre es fa referència als màrtirs, herois i caiguts per Déu i per la Pàtria, que el 1940 només eren uns: “[...] *donde se levante el templo grandioso de nuestros muertos en que por los siglos se ruegue por los que cayeron en el camino de Dios y de la Patria. Lugar perenne de peregrinación en que lo grandioso de la naturaleza ponga un digno marco al campo en que reposen los héroes y mártires de la Cruzada*”.²⁸

Per tant, sembla clar que en el moment en què fou concebut estava destinat a acollir les restes de soldats i civils afins al bàndol nacional. El 15 de juliol de 1946 fou publicada al BOE una nova ordre de la Presidència del Govern, signada pel subsecretari, aleshores Luis Carrero Blanco, en què sembla que la idea inicial es mantenia:

“Excmos. Sres.: Próximo a cumplirse los diez años de la iniciación de nuestra Cruzada, plazo que las disposiciones vigentes establecen para el traslado de los restos de las sepulturas temporales a la fosa común, de no llevarse a cabo la adquisición a perpetuidad de un enterramiento, y muy adelantados ya los trabajos de construcción de la cripta, que en el Valle de los Caídos ofrecerá digna sepultura a los restos de los héroes y mártires de la Cruzada, se hace preciso evitar que, por falta de medios o por descuido de sus familiares, pudieran perderse algunos de los que dieron su vida por la Patria.

En su virtud, esta Presidencia del Gobierno se ha servido a disponer:

El plazo de diez años, señalado para la duración de los enterramientos temporales se considerará prorrogado indefinidamente, cuando se trate de enterramientos de restos de caídos en nuestra Guerra de Liberación, tanto si perecieron en las filas del Ejército Nacional como si sucumbieron asesinados o ejecutados por las hordas marxistas en el período comprendido entre el 18 de julio de 1936 i el 1º de abril de 1939; o

²⁷ *Boletín Oficial del Estado*, 2 d'abril de 1940, pàg. 2240.

²⁸ *Ibídem*

*aún en fecha posterior, en el caso de que la defunción fuese a consecuencia directa de heridas de guerra o sufrimientos de prisión.”*²⁹

Així, els cementiris militars de soldats franquistes, només franquistes, creats i localitzats a l'Estat nascuts durant la Guerra Civil, podien mantenir-se en l'estat en què es trobessin, i inclús passaven a ser protegits, per tal que quan la cripta de Cuelgamuros estigués acabada es poguessin traslladar fins allà.

L'any 1958, però, en inaugurar-se el Valle de los Caídos, vint anys després de la guerra, en un moment molt divers en tots els aspectes al del 1940, possiblement el règim no es podia permetre mantenir la idea original. I, malgrat les reticències d'alguns sectors,³⁰ finalment va donar les instruccions necessàries per tal de localitzar fosses d'ambdós bàndols i que aquestes fossin traslladades a la cripta.

Al Valle de los Caídos, doncs, hi ha restes de soldats franquistes i republicans, però tanmateix només es percep el monument com la tomba del dictador i dels seus soldats. El franquisme va aconseguir perpetuar en l'oblit els combatents republicans, obviant el record de la seva lluita i sacrifici.

Ja en plena democràcia han estat molt pocs els qui els han volgut recordar. Sí que, en canvi, envers els brigadistes internacionals s'han fet actes i homenatges a la seva lluita desinteressada per la democràcia republicana espanyola. A Catalunya el Centre d'Història Contemporània (CHCC) va endegar als anys vuitanta un estudi per conèixer quin havia estat el cost humà

²⁹ *Boletín Oficial del Estado*, 15 de julio de 1946, pàgina 5590

³⁰ En les seves memòries, Francisco Franco Salgado-Araujo, cosí i secretari privat del dictador, comenta, el 9 de juny de 1959, quan el trasllat de restes cap al Valle de los Caídos ja s'havia iniciat: *“Hablamos después del Valle de los Caídos y le digo que en algunos sectores había sentido mal que se pudieran enterrar en la cripta lo mismo los que cayeron defendiendo la Cruzada que los rojos, que para eso aquéllos están bien donde están. Y que también había oído elogios suyos diciendo que estaba inspirado por la Iglesia Católica. Franco me dice: ‘En efecto, es verdad que ha habido alguna insinuación muy correcta sobre el olvido de la procedencia de bandos en los muertos católicos. Me parece bien, pues hubo muchos en el bando rojo que lucharon porque creían cumplir un deber con la república, y otros por haber sido movilizados forzosamente. El monumento no se hizo para seguir dividiendo a los españoles en dos bandos irreconciliables. Se hizo, y ésa fue siempre mi intención, como recuerdo de una victoria sobre el comunismo que trataba de dominar a España. Así se justifica mi deseo de que se pueda enterrar a los caídos católicos de los bandos”*.

de la guerra per al país, i òbviament va tenir en compte els soldats catalans morts als diversos fronts de batalla. L'any 2000 es creà el Consorci Memorial pels Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE), nascut de l'impuls d'historiadors i de la societat civil, i en què es va buscar a partir de llocs de sociabilitat diversos (cafès, casinos, bars, ateneus, centres i entitats culturals, etc.) la participació de la gent de la comarca de la Terra Alta, i després de les seves institucions (ajuntaments, Consell Comarcal i finalment Generalitat). El primer acord del COMEBE fou atorgar "digna sepultura" a les desenes, centenars, milers de soldats que se sap que són mal enterrats per la zona, a la serra de Pàndols, a la de Caballs, als prats de conreu i als marges de les carreteres. Restes de soldats, la majoria republicans, que van sortint a la superfície reclamant el record i el reconeixement que durant tants anys els ha estat privat. La voluntat actual és que aquestes restes òssies, testimonis del nostre passat més cruent, puguin ser dipositades en un memorial construït expressament a les Camposines, indret clau durant la batalla de l'Ebre. Altres poblacions de Catalunya també estan actuant per reconèixer els seus soldats, i en molts cementiris del país s'estan col·locant les plaques d'homenatge que en el seu moment no s'hi van poder posar. Sembla, doncs, que els nostres soldats van sortint lentament del pou de la desmemòria i continuen lluitant en contra de la política de l'oblit que el franquisme va voler imposar.